

Azərbaycan Respublikasının Dövlət mükafatına təqdim edilmişdir

Bütövlükdə Azərbaycan, o cümlədən ölkəmizin ayrılmaz tərkib hissəsi olan qədim Naxçıvan diyarının çoxəsrlik tarixi haqqında keçmiş sovet hakimiyyəti dövründə çoxsaylı əsərlər yazılsa da, mövzuya əsasən ideoloji cəhətdən yanaşıldığı üçün tarixin real mənzərəsinin canlandırılması, ictimai-siyasi və iqtisadi-mədəni proseslərin obyektiv gedışatının işıqlandırılması mümkün olmamışdır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Azərbaycanın XIX-XX əsrlər tarixinin yenidən yazılıması haqqındaki ideyaları yalnız ölkəmiz dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra mümkün olmuşdur. Bu baxımdan Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın zəngin tarixi inkişaf yolunun da gerçək surətdə öyrənilib araşdırılması və təqdim edilməsi Azərbaycan Respublikasının müstəqillik dövrünün mühüm hadisəsidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun 6 avqust 2012-ci il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsinin və Naxçıvan Dövlət Universitetinin əməkdaşlarının çoxillik çətin və böyük zəhmətləri sayesində hazırlanıb "Əcəmi" nəşriyyatında çap olunmuş 3 cildlik "Naxçıvan tarixi" kitabı ən yeni dövr Azərbaycan tarixsünaslıq elminin əhəmiyyətli hadisələrindən biri kimi meydana çıxmışdır.

rında konkret olaraq arxeoloji materialları və tutarlı tarixi mənbələr, arxiv sənədləri və dövri mətbuat materialları əsasında ən qədim insan məskənlərindən və sivilizasiya mərkəzlərindən biri olan Naxçıvanın Dünya tufanı hadisələrindən müasir mərhələsinə-

600

bağlı məsələlər i cildin III fəsilində təqdim olunmuşdur. Müelliflər haqlı olaraq qeyd edirlər ki, Azərbaycan xalqının etnogenezi konsepsiyası ümumi şəkildə işlənən də, Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixi indiyə qədər tədqiq edilməmişdir. Doğrudur, mənbələrdə Naxər ölkəsində əski tayfaların prototürklərin olduğu bildirilir. Lakin ilk dəfədir ki, bu fəsildə olduğu kimi As, Naxər, türükü, kuti, lulubəy, kaş subər, su (su), tal, koman, pal, tus və başqa boyalar və tayfalar, onların yayıldığı coğrafiya dərindən öyrənilmiş, həmin tayfaların Azərbaycan xalqının formallaşmasında oynadıqları mühüm rolu meydana qoyulmuşdur. Kitabda eyni zamanda oğuzlar, Skif-Sak və kimmerlər, qıpçaq, hun və sairələr haqqında dolğun məlumatlar verilmişdir. Belə qənaətə gəlinmişdir

dövrünün Çuxursəd Bəylərbəyliyinin yeri və rolu məsələsini sənədlərin və faktların dili ilə sistemli şəkildə araşdırıb ümumiləşdirmişlər. Bundan sonrakı iki yüz ilə yaxın bir dövrə baş verən hadisələr "Naxçıvan tarixi"nin II cildində çox ciddi şəkildə tədqiq edilmişdir. Bu cilddə Naxçıvan xanlığının fealiyyəti, Naxçıvanın Rusiya tərəfindən işğalı, Naxçıvanın XIX əsrəkəi və XX əsrin 20-30-cu illərinədək olan dövrəki inkişafı kimi tarixi-siyasi məsələlər öz əksini tapmışdır. Qeyd edək ki, Naxçıvan xanlığının sosial-siyasi və iqtisadi tarixi II cildin birinci fəslinde bütün təfərrüatı ilə təhlil olunmuşdur. Bəlli olduğu kimi, XVIII əsrin ortalarında Çuxursəd bəylərbəyliyinin ərazisində yaranmış Naxçıvan xanlığı Zəngəzur sıra dağlarından Åraz vadisinə qədər uzanan torpaqlarda yerleşmişdir. Bele bir məqamı da xatırlatmaq istərdik ki, Azərbaycanın əksər xanlıqlarının tarixinə aid müəyyən əsərlər yazılmış olsa da, təəssüf ki, sovet hakimiyəti illərində Naxçıvan xanlığı haqqında yazılmış əsərlərdə tarix-dən çox ideologiyaya üstünlük verilmişdir. Həmin boşluq elmdə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra aparılmış tədqiqatlarla doldurulmağa başlanmışdır. Fikrimizcə, "Naxçıvan tarixi" kitabında Naxçıvan xanlığına həsr olunmuş bölmə özünün elmi yeniliyinə, tarixi prosesləri real əks etdirməsinə görə son illərdə həmin dövr haqqında aparılmış tədqiqatların ümumileşmiş yekunudur. Kitabda bu dövrün tarixi hadisələrinə və görkəmli şəxsiy-

naşma ve sənədlilik sovet-bolşevik rejiminin sənayeləşmə və kollektivləşmə siyasetini həyata keçirdiyi dövrün təhlili və tədqiqində də aydın surətdə müşahidə olunur. Kitabda Naxçıvanda sovetləşmə və represiyalar haqqındaki tədqiqatlar da son dövrlərdə açılan arxivlərdən aşkar olunmuş sənədlərin hesabına real şəkildə işıqlandırılmışdır. Bütün bunlardan sonra 1924-cü ilde Azerbaycanın tərkibində Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılması azərbaycanlıq ideali uğrunda mübarizə aparan vətənpərvər və uzaqgörən tarixi simaların və ümumilikdə xalqın böyük nailiyyəti kimi dəyərləndirilmişdir.

publikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun imzaladığı sərəncamların, qəbul etdiyi qərarların, həyata keçirdiyi böyük quruculuq programlarının geniş və sistemli təhlili müasir inkişafın real rütmərini aydın surətdə təsəvvür etməye əsas verir. Söyügedən dövrün bütün problemlərinin tədqiqinə önem verən tədqiqatçılar mədəniyyət məsələlərinə də müstəqil bölmə ayırmışlar. III cildin "Mədəniyyət" adlanan yedinci fəsilində Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1991-2015-ci illərdəki böyük mədəni inkişafından etraflı bəhs edilir.

Məslimlər belə bir meqəmli xədəf və
ğulayırlar ki, həmin dövrdə Naxçıvanda mə-
dəniyyətin və milli-mədəni irsin qorunması

dəniyyətin və milli-mədəni ırsın qorunması sahəsində ümummilli lider Heydər Əliyevin böyük əməyi və rolü olmuşdur. Bütün sahələrdə olduğu kimi, ulu önderin mədəniyyət siyasəti də bu gün möhtərem Prezident İlham Əliyev tərəfindən ən yüksək səviyyədə həyata keçirilir. Muxtar respublikada da Ali Məclisin Sədri Vasif Talıbov bu sahələrin inkişafını prioritet hesab etmiş, mədəniyyətin hərtərəfli surətdə inkişaf etdirilmesi istiqamətində mühüm nailiyyətlər qazanılmışdır. Bütövlükdə çoxcildilik nəşrdə təqdim qədim zamanlardan etibarən və müasir dövrümüzə qədər Naxçıvanda mədəniyyətin inkişafı məsələlərinin təqdim edilməsinə xüsusi fikir verilmişdir. Eyni zamanda, "Naxçıvan tarixi" çoxcildiliyində Naxçıvanda elmin inkişafı, orta əsrlərde və sonralar Naxçıvandan çıxmış görkəmlı alimlər, həzirdə muxtar respublikada elm sahəsində qazanılan mühüm nailiyyətlər özünün geniş eksini tapmışdır. Çoxcildilikdə Naxçıvanda ədəbi mühitin xarakteri və inkişafı, bu qədim diyarın böyük ədəbiyyatın bəxş etdiyi Məhəmməd Tağı Sidqi, Cəlil Məmmədquluzadə, Məmməd Seid Ordubadı, Hüseyn Cavid, Eynəlibəy Sultanov, Əliqulu Qəmküsər, İslam Səfərli, Məmməd Araz və başqaları kimi görkəmlı sənətkarların xidmətləri də əsaslı şəkildə tədqiq edilərək oxuculara çatdırılmışdır. Naxçıvanda mətbuatın inkişafı, xüsusən "Şərq qapısı" qəzetinin ardıcılı və səmərəli fəaliyyəti ilk dəfə olaraq icmal şəklində oxuculara təqdim olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, onu da qeyd etmək ister-

dik ki, 3 cildlik "Naxçıvan tarixi"nin müəllifləri bu fundamental əsərin meydana gelməsində olduqca böyük əmək və zəhmət çəkmiş, müxtəlif arxeoloji-ethnografik, tarixi mənbələr, arxiv sənədləri, dövri mətbuat materialları və mövcud elmi ədəbiyyat əsasında ən sanballı bir tədqiqat əsəri yaratmışlar. "Naxçıvan tarixi" çoxcildiliyi zəngin mənbəşünaslıq bazası əsasında hazırlanmışdır. Müəlliflər qədim dövrdən müasir tarixi mərhələyədək təqdim edilən bütün əsrlər üzrə yeni və əsaslı tədqiqatlar aparmış, ümumiləşmiş elmi nəticələr çıxarmışlar. "Naxçıvan tarixi" adlanan 3 cildlik kitab yeni ciddi araşdırılmalar və müasir elmi yanşımalar əsasında yazılıb meydan qoyulmuşdur. Kitabın bütün cildlərində azərbaycanlılıq ruhu hakimdir. Bu, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan qədim Naxçıvan diyarının çoxəsrlilik tarixi həqiqində müstəqillik işığında və azərbaycanlılıq ruhunda, zəngin mənbələr və sənədlər əsasında yazılmış ən geniş, sistemli və ümumiləşdirilmiş sanballı elmi əsərdir. Bu, "Azərbaycan tarixi"nin hazır elmi öcherkləridir.

XI - Cümhur İttihatçıları Muxtar Respublikasında tarix, arxeologiya və ədəbiyyat üzrə tanınmış elm adamlarının yetişib formalaşdığını, eślində burada müasir elmi məktəblerin yaranmaqdə olduğunu da aydın şəkilde nəzərə çarpdırır. Bu, müstəqillik dövrü Azərbaycan elminin mühüm nailiy-yətlərindən biri sayılmağa layiqdir.

onların havadarları uzun illərdir ki, Naxçıvan etrafında müxtəlif texribatlar aparır, torpaqlarımıza göz dikdiyini nəzərə çarpdırmaqdə davam edir. Hətta beynəlxalq qaydalara əsasən haqları çatmadığı halda Moskva və Qars müqavilələrinin ləğv edilməsi barəsində birtərəfli qaydada mənasız səs-küy salmaqdə davam edirlər. Tam mənəsi ilə demək olar ki, oxuculara təqdim edilən coxçildlik "Naxçıvan tarixi" kitabı Naxçıvan diyarının qədim türk-oğuz yurdu olmasını, bu torpaqlarda tarix boyu həmişə azərbaycanlıların ulu babalarının yaşadıqlarını, burada coxəsrlik Azərbaycan medeniyyətinin formalasdığı tutarlı elmi delillər, inkarolunmaz arxeoloji və folklor materialları, danişmaz faktlar və sənədlər əsasında meydana qoyur. Obrazlı şəkildə belə demək mümkündür ki, "Naxçıvan tarixi" 3 cildliyi qədim Naxçıvan torpağının Azərbaycan möhürüdür. Bu kitabda ciddi elmi araşdırımlar əsasında təqdim olunan tarixi hadisəleri və şəxsiyyətləri heç kəsin inkar etməsi mümkün deyildir. "Naxçıvan tarixi" 3 cildliyi Naxçıvan Muxtar Respublikasının elmi passportudur. Coxçildlik səmərəli elmi axtarışların nəticəsi kimi meydana çıxmış "Naxçıvan tarixi" coxçildliyi Azərbaycanın

Naxçıvan tarixi” çoxxəkilli Azərbaycanın qədim diyarına göz dikənlərə bu Oğuz yurdu etrafında təxribatlıa ömür sərf edənlərə tutarlı elmi cavabın mükəmməl ifadəsidir. Bütün bunlara görə “Naxçıvan tarixi” çoxcildliyinin ingilis və rus dillərində də tərcümə edilərek nəşr edilməsi faydalı olardı.

Ümumiyyətə, elmi-nəzəri səviyyəsinə və yeniliklərinə, zəngin tarixşünaslıq baza-sına, xüsusən də aydın azərbaycançılıq mövqeyinə, müasir dövrde siyasi-ideoloji əhəmiyyəetine görə “Naxçıvan tarixi” 3 cildlik monoqrafiq tədqiqatı ictimai və humanitar elmlər sahəsində son illərin ən mühüm elmi nailiyyətlərindən biridir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyəti kimi mötəbər bir elmi qurumun “Naxçıvan tarixi” 3 cildlik nəşrini Azərbaycan Respublikasının Dövlət mükafatına təqdim etməsi elmi ictimaiyyətin ümumi rəyini ifadə edir.

"Naxçıvan tarixi" adlanan və 1540 səhifədən ibarət olan bu 3 cildlik nəşr Naxçıvan Muxtar Respublikası elmi ictimaiyyətinin layıqli bir hesabatıdır.

“Naxçıvan tarixi” azərbaycansünaslığa layiqli elmi töhfədir

haqlı olaraq diqqəti belə bir cəhətə yöneltmişlər ki, Cənubi Qafqazda qədim əkinçilik mədəniyyətinin tarixi, yeni ilk oturaq həyatın başlanğıcı məhz Naxçıvandakı I Kültəpədən başlamışdır. Naxçıvan ərazisində Neolit və Eneolit abidelerinin əhəmiyyətli yer tutması, burada Tunc və Dəmir dövrü düşərgələrinin miqyas etibarilə əhatəli olması regionun zəngin və qədim tarixindən xəber verir.

kən yalnız Kültəpə mədəniyyəti ilə bağlı ilkin tədqiqatlardan istifadə edilmək kifayətlənilmişdir. Müstəqillik illərində isə aparılmış tədqiqatlar ayrı-ayrı dissertasiyalarda və "Kitablarda pərakəndə şəkildə qaldığından ümumi məqsədə tam xidmət edə bilməmişdir. Bu baxımdan yanaşdıraq Azerbaycan tarixşunaslığında ilk dəfə olaraq "Naxçıvan tarixi" çoxcildiliyində müəlliflər regionun tarixinin müəyyənleşməsinə həzərəti Nuh Peyğəmbərin dövrü ilə olan araşdırmlarla başlamış, həmin dövərə aid qayaüstü rəsmləri, arxeoloji abidələri, mifologiyani və toponimikanı kompleks şəkildə tədqiqata cəlb etmək bu diyyardı insan məskunlaşmasının ilkin sehər salmaşın və duzuya-

masının, ilkin şəhərsalmanın və duzçixarmanın 5 min ildən çox tarixə malik olduğunu aşkara çıxarmış, ciddi elmi ümumiləşdirmələr aparmışlar. Naxçıvan şəhərinin adının da Dünya tufanı hadisəsi ilə səslesən Nuhçıxan sözü ilə əlaqədar olması baredeki qənaətlər də yeni elmi neticələrdir. Eyni zamanda, arxeoloji qazıntılar əsasında əldə olunmuş və dövriyyəyə daxil edilmiş materialların işığında Naxçıvan Kültəpələrinin əhəmiyyəti və Dəmir dövrünə aid olan Oğlangalanın eramızdan əvvəl IX-XI əsrlərdə kiçik bir şəhər-dövlətin paytaxtı olması və Urartularla qarşı mübarizə aparması haqqındaki müləhizələr müelliflər tərəfindən dərin elmi səviyyədə araşdırılmışdır. Bütün bunlar Naxçıvanın ən qədim dövr tarixinin öyrənilməsi ilə yanaşı, əməkdaşlığı Azərbaycan tarixsünnəti səviyyəsində mübünmə ehe-

Müelliflerin Naxçıvanda şəhər tipli ilkin yaşayış yerlərinin miladdan əvvəl III minillikdə formalşması, Naxçıvan şəhərinin qədim mədəniyyətinin Yaxın Şərqi ölkələri ile iqtisadi-mədəni əlaqələr şəraitində inkişaf etməsi, e.ə. III minillikdə iqtisadiyyatın və ticarətin inkişafının Naxçıvanda şəhər tipli yaşayış məskənlərinin yaranmasına imkan verəsi haqqındakı elmi nəticələri də ciddi maraq doğurur. Ən maraqlı məqamlardan biri də fəsilin sonunda etnik-mədəni proseslərin ciddi surətdə nezərdən keçirilməsi və zəruri ümumiləşdirmələrin aparılmasından ibarətdir.

"Naxçıvan tarixi" kimi ciddi elmi tədqiqat işini xronoloji ardıcılıqlı əsasında müəyyən edilmiş dövrləşmə əsasında quran müəlliflər "Naxçıvan eradan əvvəl IX və yeni eranın II əsrlərində" adlanan ikinci fesilde Naxçıvanın siyasi və sosial-iqtisadi münasibətlərini araşdırmış, bu dövrdə Urartu dövlətinin Azərbaycana yürüşlər etməsi, Naxçıvanda yaşayan tayfaların işğallara qarşı mübarizə aparmaq üçün möhtəşəm qalaların inşa etdirmələrindən bəhs olunmuşdur. Oğlanqala, şəhər-dövlətin Urartu hückumlarına qarşı müqaviməti və nəticələri

cumliarına qarşı müqaviməti və həticələri haqqında çoxcildlikdəki materiallar Azərbaycan tarixsünasılığında ilk dəfədir ki, qe-

Midiya, Atropatena dövlətlərindəki prototürk boyları ilə teşəkkül tapmışdır. Bu, bütövlükde Azərbaycan xalqının etnogenezinin müəyyənleşməsində fərqli və əhəmiyyətli başlangıçdır. Yerli tayfaların və boyların türkmenşəli olması və həmin ərazilərdə yaşayan xalqların bu prototürk əhalisi əsasında formalşması istiqamətində irəli sürülmüş elmi mühəlizələr inandırıcı və əsaslı olub, regionda yaşayan aborigen əhalinin tərkibini düzgün müəyyənəldirməyə, etnogenезin mənşeyinin aydınlaşdırılmasına işq salır. Bütün bunlar Naxçıvanın ən qədim çağlarından etibaren prototürklərə - azərbaycanlılara məxsus olmasını bir daha əsaslı surətdə təqdim etməyə imkan verir. Bundan başqa, Naxçıvan Duzdağının dünyanın ən qədim duz mədənlerindən biri olması, buradan tapılmış daş baltaların uzaq keçmişlə səsleşməsi de Azərbaycan ərazi-sində ticarət və sənayeləşmənin başarıyyətin ilkin çağlarını əhatə etməsi fikrinə gelməyə əsas verir. Fikrimizcə, bu elmi nəticələr "Naxçıvan tarixi"nin Azərbaycan tarixşünaslığı üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

TANXU ÜÇHÜRÜYİNNƏN İŞLƏNİN IV, V VƏ VI İŞLƏSİLLERDƏ Naxçıvanın erkən orta əsrlər dövründən, X-XIII əsrlərdəki təxminən üç yüz illik dövürün keşməkəşli tarixində bəhs olunur. Bu fəsillərdə Naxçıvanın III əsrdən başlayaraq Atropatena dövləti tərkibində olması, Sasanilər dövləti ilə münasibətləri, VII əsrin ortalarından müsəlman əreblər tərəfindən fəth edilməsi və tezliklə Xilafətin əsas hərbi və inzibati mərkəzlərindən birinə çevrilməsi barədə söz açılır. Kitabda Babək hərəkatının mahiyyətinə və xarakterinə aydınlıq getirilir. Böyük İpek yolu üzərində strateji keçid mentaqəsi kimi Naxçıvanın hərtərəfli inkişafı da bu fəsilde tədqiq olunmuş, mühüm elmi nəticələr gəlinmişdir.

lətənlərin zəlliqməsi həticəsində Azərbaycan ərazisində Şirvanşahlar, Sacılar, Rəvvadilər, Şaddadilər dövlətlərinin yaranmasından bəhs olunur və göstərilir ki, Naxçıvan Salarılar, sonra isə X əsrin sonunda Rəvvadilər dövlətinin tərkibində fəaliyyətini davam etdirmişdir. Bu dövrə regionda Naxçıvanşahlıq dövlət qurumu təşəkkül tapmış və o, Əbu Dula filər sülaləsinin nümayəndələri tərəfindən idarə edilmişdir. Bu dövlət 80 ilə yaxın mövcud olmuşdur.

Səlcuqlar tərəfindən fəth edilən Naxçıvan bu tayfaların Azərbaycandakı canişinliyinin yerleşdiyi mərkəzi şəhər olmuşdur. Naxçıvan mərkəzi şəhər, paytaxt funksiyasını 1136-1175-ci illərdə Atabaylər dövlətinin tərkibində olduğu zaman da uğurla yerinə yetmiş və bu mərhələdə iqtisadi-mədəni baxımdan şüretlə və hərtərəfli şəkildə inkişaf etmişdir. Ümumiyyətlə, müsəlman intibahının şah əsərləri Naxçıvanda həmin dövrde yaradılmışdır. "Naxçıvan tarixi"nin müəllifləri Naxçıvanın Atabaylər dövləti dövrünün inkişafının səbəbləri və nəticələrini elmi şəkildə möüyyən etmiş, həmin tarixi mərhələdə möhkəmlənmiş ənənələrin əsasını adətdən təqdim etmişdir.

Fikrimizcə, çoxcildliyin birinci cildinin ən maraqlı fəslü "Naxçıvan Səfəvilər dövründə" adlanan VII feslidir. Burada Səfəvilər dövlətinin yaranması dövründə, xüsusiyyətlə 1501-1576-cı illərdə Səfavi-Osmanlı